

Історія української мови

1. Характеристика, переклад, читання пам'ятки *Остромирове Євангеліє* 1056-57 р. (viz lit. Hunáček; Bláhová: Texty ke studiu vývoje ruského jazyka. Praha 1962, str. 11)
2. Характеристика, переклад, читання пам'ятки-напису на *Тмукараканському камені* (viz lit. dtto, str. 17-18, 22)
3. Характеристика, переклад, читання пам'яток *Гнезновського напису, Підпису Анни* 1063 р. (viz lit. dtto, str. 16-17)
4. Характеристика, переклад, читання пам'ятки *Грамота Мстислава* 1030 р. (viz lit. dtto str. 28-29)
5. Пам'ятки української мови. Жовтобрюх та ін. – *Історична граматики української мови*
6. Риси української мови в найдавніших пам'ятках

Питання 1: Історія української мови як навчальна дисципліна

Історія української мови **вивчає** походження мови, конкретні зміни у фонетичній, лексичній, морфологічній та синтаксичній підсистемах. Вона пояснює, яким шляхом змінювалися звуки, фонemi, синтаксичні конструкції, та якими стали наслідки цих процесів, як вони виявляються у сучасній мові.

Усі підсистеми мови зазнають змін у діяхронії. Найдинамічнішою є лексична система, яка тісно пов'язана з суспільним життям; еволюція фонетичного складу та граматичної будови відбуваються повільніше та непомітно.

Розвиток мови зумовлюється крім **внутрішніх факторів** (асиміляція, дисиміляція, прагнення до симетричності системи, аналогія тощо) також і зовнішніми, тобто **екстралінгвістичними факторами**, серед яких домінуючим є соціальний; ідеться про вплив суспільства на мову.

Завдання історії мови є не тільки пояснення того, що рефлексом праслов'янської фонemi ять (ь) у більшості діалектів української мови відповідає фонема /i/, але відповісти на питання чому, в який період, яким шляхом відбувалася ця зміна, якими стали наслідки щодо процесу для цієї фонологічної системи.

Кінцевою **метою** курсу історії української мови вважати зрозуміння особливостей сучасного стану української мови з погляду її походження.

Зв'язки історії мови з іншими дисциплінами

Історія мови входить до **порівняльно-історичного мовознавства-компаратистики**. Крім порівняльно-історичної фонетики та граматики сюди належать ще етимологія, пор.-іст. лексикологія, теорія реконструкції та розвитку мов, дешифрування невиданих писемностей, лінгвістична палеонтологія, історія інтерпретації мови, діалектологія, ономастика, топоніміка. Єдність їх зумовлюється основним інструментом дослідження – порівняльно-історичним методом.

Історія мови користується методами загального мовознавства.

Застосуванням давних споріднених мов, як того вимагає порівняльно-історичний метод, зумовлює зв'язки з історіями інших слов'янських мов (старослов'янська мова). Визначальними при цьому стають такі чинники:

- старослов'янська генетично пов'язана з праслов'янською мовою; вона є до неї хронологічно найближчою;
- старослов'янська орфографія панувала в писемній практиці протягом кількох століть;
- взаємодія руського (українського) ізводу церковно-слов'янської та української мов відбувалася на всіх мовних рівнях.

Тісними є зв'язки історії мови з **діалектологією**. Українські говори та говірки часто **консервують** явища чи процеси незафіксовані нормами сучасної літературної мови.

Сучасні діалектні дані, зібрані в **діалектологічних словниках та атласах**, також є важливими джерелами вивчення історії мови. Без знання місцевих говорів не можна пояснити особливості народного мовлення у різних ареалах Київської Русі, визначити, які з них стали осередками формування типологічних рис української мови.

Сталість основних **етно-мовних ареалів**, серед яких дослідники називають території Південного Полісся, Середньої Наддніпрянщини, Галичини, Прикарпаття та Закарпаття дозволяє використовувати здобутки лінгво-географії.

Безпосередньо історія української мови **пов'язана** з історією народу, з історією української літературної мови. Історія української літературної мови вивчає історію становлення норм і стилів літературної мови.

Джерела мовно-історичних відомостей можна поділити на дві групи: філологічні та історичні.

До **філологічних** належать насамперед писемні пам'ятки, свідчення споріднених мов, лексичні запозичення, дані топоніміки тощо. Свідчення споріднених мов застосовується тому, що вони також розвиваються неоднаково, і в окремій мові можуть зберігатися такі риси, що в інших уже втрачені. Так західнослов'янські мови зберегли особливість праслов'янської фонологічної системи, диференціацію довгих та коротких голосних, що зникла в східнослов'янських мовах ще в дописемний період.

До **історичних** належать свідчення стародавніх істориків, мандрівників та вчених про сучасні їм племена, союзи племен та державні утворення, праці Геродота, Плінія старшого, Йордана та ін. дозволяють ідентифікувати згадуване ними населення предків українців, а отже, і межі поширення протоукраїнських діалектів.

Археологія постачає відомості про дописемний період існування мови; її матеріали використовуються при встановленні просторово-часової послідовності заселення східної Європи, напрямів міграцій тощо. Саме археологія дає нам дані про найперші факти поширення писемності (написи на предметах, монетах,...). Так, наприклад, відкриття С. О. Висоцьким на стінах Софії Київської абетки кількісно відмінної від класичної кирилиці дозволяє обґрунтувати концепцію еволюційного виникнення писемності в дохристиянській Україні – Русі.

Антропологія – це наука, що вивчає біологічну природу людини, утворення рас, варіації її фізичної будови. З огляду на стабільність генофонду антропологія постачає дані про глибинні витоки сучасних народів. Основоположником української антропології вважають *Хвідора Вовка*, який перший провів ґрунтовні дослідження українського етносу за даними кількох експедицій.

Усі перелічені науки набувають особливої ваги при вивченні дописемних періодів існування мови.

Є праці *Григорія Півторака* „Українци: звідки ми і наша мова”, „Походження українців, росіян, білорусів та їх мов”.

Питання 2: Три концепції походження української мови

Існують 3 основні етнолінгвістичні концепції походження української мови, що існували протягом двох століть в історичній науці.

Перша концепція почала складатися в **15-16-ому ст.**, коли Велике князівство московське проголосило себе прямим спадкоємцем київської держави і об'єднав усіх „земель руських.” Саме тоді сформувалися терміни **Малоросія** та **Великоросія**. У 1492 Іван III-ій

проголосив себе „государем і самодержцем усієї Русі”, що впливає на розвиток семантики слова *Русь*, яке з цього часу починає ототожнюватися з Московщиною. (З цієї доби *москаль*, мабуть.)

Згідно з гіпотезою російського історика **Погодина**, у давньому Києві споконвіку проживали росіяни та українці, які заселили Наддніпрянщину, після монголотатарського навалу (14-15-е ст.), прийшовши сюди з Карпат.

З появою **Радянського союзу** державна доктрина була переглянута і в радянській історичній науці вона набула вигляду **вчення про давньоруську народність** та Київську Русь, як спільну колиску 3 братніх слов'янських народів (росіян, українців і білорусів). Розпад Київської Русі після монголотатарської навали зумовив розпад давньоруської народності, що перетворилася на три східнослов'янські народності й, відповідно до цього, витворилися три споріднені мови, історія кожної розпочиналася не раніше ніж з 14-15-ого століття.

Друга концепція

Згідно з другою концепцією писемна **літературна спадщина Київської Русі** (*Слово о полку Ігоревім*) почала трактуватися виключно як **перший етап у розвитку російської мови та літератури**. Наприклад, писемні джерела давньоруського періоду: *Збірник Святослава*, *Збірник 1056*, *Києвопечерський патерик*. За списком 15-ого ст. включаються беззастережно до *Словаря староруської мови 11-17-ого ст.* Саме ця концепція донедавна панувала в академічних та навчальних посібниках, присвячених історії українського народу та мови.

Третя концепція = Національно-українська

Вона сформувана та обґрунтована **Михайлом Грушевським**, першим президентом України, хоча витoki її можна простежити ще у київських літописців 11-12-ого ст.

Київська держава була утворена південною частиною східнослов'янських племен, насамперед **полянами**, з яких сформувався руський (український) народ.

Цей висновок Грушевського перегукується з голосом автора *Повісті временних літ*, **Нестора** (Києво-Печерська лавра), який пише про київську землю, як про землю полян, що з 9-ого ст. називали Руссю. Ці племена Київської Русі сформували український етнос. До того ж висновку першим, здається, прийшов **Максимович** (Росіян з Харкова), від якого, до речі, походить термін повноголосся.

Російський учений **Шахматов** висунув ідею про існування єдиної східнослов'янської мови, тобто **прамови східних слов'ян**. Він це відносив до 7-8-ст. Мову, яка

ввійшла до нас у пам'ятках до монгольського періоду (11-13-е ст.) була пазвана ним **староруською**. Шахматов визначає осередки первісної прабатьківщини слов'ян північний та південний басейни західної Двіни та Німану, а також Повіселля. Саме з басейну Вісли мігрували слов'яни до територій між середньою течією Дніпра та Дністра протягом 7-8-ст. Їх співжиття позначено виторенням спільних фонетичних особливостей: втрату носових голосних, появу повноголосних звукосполучень, палаталізацію (пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду).

Говорити про існування єдиної східнослов'янської мови...

Теорія Шахматова не була прийнята однозначно. Критично до неї поставилися такі вчені як Ягіч, Смаль-Стоцький, Огієнко, Шевельов та ін. Вони не бачили потреби в виділенні якихось проміжних ланок.

У **радянські часи**, де **теорія спільноруської прамови** була продовжена і на період історичний (писемний), на добу староруську (за терміном Шахматова). Так виникає термін **давньоруська мова**, який застосовується до часу писемних пам'яток (до монгольського періоду, тобто до 13-ого ст.) і набуває певного ідеологічного забарвлення. Цей термін має такі фактори:

- проживання східних слов'ян протягом ряду століть у межах спільних державних структур (Київська Русь -> царська Росія -> СРСР)
- наявність у них (з 10-ого ст.) спільної літературної мови (хоча південнослов'янської, тобто за її народно-розмовною основою);
- спільна православна церква;
- омонімія визначень руської та російської мов, руського (9-13 ст.) та російського (від 14-ого століття до сьогодні) народів, що впливала не тільки на масову свідомість (а ще простежується і в сучасній пресі), але й на свідомість дослідників (учених).

Логічна помилка офіційної **концепції** давньоруської народності та мови крилася не тільки в отождненні державної спільності зі спільністю етнічною, але й у нерозрізненні писемно-літературної мови відтворюваної за пам'ятками домогилянського періоду (з 1202 – калка *битва*) та живої народно-розмовної мови.

Сучасні дані історико-лінгвістичних досліджень дозволяють говорити про народне мовлення Київської Русі, як про сукупність багатьох близько споріднених, але виразно відмінних між собою діалектів. Тому **термін давньоруська мова** означає тільки писемно-літературну мову Київської Русі, що виникла на основі місцевих мовних традицій фольклору, суспільно-політичної практики, за зразками-моделями старослов'янської.

Також простежується тенденція **заміни термінів мов**: києво-руська (Висоцький), давньо-київська (Півторак), мова київської доби, давньо-русько-українська.

На думку Шевельова жива українська мова ніколи не була давньо- чи спільно-руська, ніколи тотожна з російською, ні предком, ні нащадком ні відгалуженням російської мови. Вона повстала з праслов'янської, формуючись із 6-ого до 16-ого століття.

Питання 3: Періодизація історії української мови (за О. Шахматовим, за Історією української мови. Вступ. Фонетика, за Ю. Шевельовим, за Г. Півтораком)

Хронологія за Шахматовим

- до 6-ого століття – праслов'янська (спільнослов'янська) мова
- 7-8-е ст. – праруська (прасхіднослов'янська, спільносхіднослов'янська) епоха
- 9-10-е ст. – епоха діалектного розгалуження східнослов'янської мови на північну (укр.), середньоруську (білоруська) та південноруську (російська) групи
- 11-12-е ст. – мовні об'єднання східного слов'янства – спільні мовні явища
- з 13-ого ст. та пізніше – епоха формування трьох східнослов'янських мов як окремих мовних систем
- 14-е ст. – мова української народності
- з 18-ого ст. – мова української нації

Хронологія за колективом авторів академічного видання Історія української мови. Вступ. Фонетика

Тут кожен з періодів надто великий, хоча залежність від офіційної доктрини простежується легко.

- до 6-ого ст. нашої ери був спільнослов'янський (праслов'янський) період
- 6-8-е ст. – давньослов'янський період = період активних процесів, що ведуть до виникнення окремих мов і груп мов
- 14-20-е ст. – це новослов'янський період, розвиток окремих слов'янських мов і закріплення їх у літературі

Хронологія Юрія Шевельова

Він виділяє періоди історії мови не з огляду на історію суспільних формацій. Його хронологія заснована лише на фактах зовнішніх, характеру писемних фіксацій, з урахуванням наслідків суспільних подій та чинників, значущих в історії українського народу.

- 6-7-11-е ст. – протоукраїнська мова (до початку писемного періоду)
- середина 11-14-ст. – староукраїнська мова
- 15-середина 16 ст. – рання середньоукраїнська мова (від 1385-ого року, коли Литва і Польща стали однією державою, до 1574 року, коли був надрукований у Львові *Апостол* Івана Федоровича)
- від середини 16 – половини 18 ст. – середньоукраїнська мова (від Люблінської унії 1569 року = угода про об'єднання Польщі і Великого князівства литовського в єдину державу – Річ Посполіту)
- 18 ст. – пізня середньоукраїнська мова (від полтавської битви 1709 року до видання Котляревського *Енеїди* 1798 року)
- кінець 18 ст. – сучасна українська мова

Хронологія за Григорієм Петровичем Півтораком

Він останнім часом багато уваги приділяє проблемам періодизації історії української мови. Його періодизація ґрунтується на виділенні визначальних особливостей української мови. Він розрізняє 3 періоди формування української мови:

1. Праслов'янський період дав у спадок ряд морфологічних ознак, що спочатку були властиві мовленні всіх слов'ян і потім в інших мовах змінилися. В українській ж вони збереглися повністю. Деякі виявилися спільними з білоруською мовою.
2. Ряд переважно фонетичних ознак сформувався в 6-10 ст. Тому що в пам'ятках давньокиївської писемності вони фіксуються вже не як описки, а як міцно закріплені.
3. Період 11-12 століть та пізніше, коли зникли зредуковані та внаслідок цього відбулися перетворення найбільш показові та специфічні для української мови.

Процес становлення української мови в основному завершився ще в домонгольський період (до нападу монголів).

Транскрипція латиницею

[ǎ] коротка голосна /a/

[ō] довга голосна /o/

[i̇], [u̇] нескладові звуки (značeni půlobloučkem pod)

[ṛ], [ḷ] складотворчі звуки (značeni kolečnek pod)

[ä] голосний переднього ряду (značen přehláskou)

[ÿ] голосний переднього ряду, високо-середнього підняття (značen tečnou nad)

[i̇], [ÿ̇] звуки напруженої артикуляції (značeni háčkem nad)

[ė], [ȧ] носові звуки /e^h/ та /o^h/

[ь] зрекуваний у слабкій позиції

[+ь] зредукований у сильній позиції

[n´] м'який приголосний /ň/

[p´] напівпом'якшений приголосний /p/

[t´:] подовжений звук (značen dvojtečkou za)

Примітка: Реконструкції індоєвропейської та праслов'янської праформ послідовно подаються латиницею.

Питання 4: Риси, спільні для української та білоруської мов (12)

1. Подібна рефлексія (зміна) плавних (likvida, sonora), із колишнім слабким редукованим
*tr̥t̥ < укр. крию, білорус. крыю, рос. крою
*t̥l̥t̥ < укр. глитати, білорус. глытаць, глотаю
2. Зміна [l] в нескладовий [ɫ]
*t̥lt̥ < укр. вовк [ў], білорус. воук, рос. волк
3. Асиміляція звука [j] та поява подовження м'яких передньоязикових
*t̥j̥ < укр. суддя, весілля, білорус. судзя, вяселле, рос. судья, веселье
4. Втрата початкового [i] та поява приставних голосних
*j̥ > i: *j̥grati > укр. грати, білорус. граць, рос. играть
*g̥za > укр. ржа, білорус. іржа, рос. ржа
5. Позиційні чергування [w]//[ɯ] та [i]//[i̯]
укр. Він іде в школу./Вони йдуть у школу., білорус. Ён ідзе ў школу./Ян ідуць у школу., рос. Он идёт в школу./Они идут в школу.
6. Втрата зімкненого (závěrová, exploziva, okluziva) задньоязикового етимологічного *g > укр. [h], білорус. [ɣ], рос. [g]
7. Злиття двох праслов'янських префіксів
*s̥, *iz > укр. з роботи, білорус. з работи, рос. с работы
8. Збереження праслов'янських протетичних приголосних
*jesen̥ > укр. осінь, білорус. восень, рос. осень
*ogn̥ > укр. вогонь, рос. огонь
*ulica > укр. вулиця, білорус. вуліца, рос. улица
*ov̥sa > укр. вівця, білорус. гауця, рос. овца
9. Збереження чергування задньоязикових із свистячими (sykavky) в іменниках
укр. на дорозі, білорус. на дарозе, рос. на дороге
10. Збереження чергування [h]//[ž], [k]//[č] у 2 ос. однини наказового способу
укр. біжи, печи, білорус. бяжи, пях, рос. беги, пеки
11. Збереження кличного відмінка
укр. сину, коню, білорус. сыну, коню, рос. сын, конь
12. Втрата кінцевого закінчення у 3-ій особі дієслів теперішнього та майбутнього часів
укр. бере, каже, білорус. бярэ, кажа, рос. берёт, кажет

Питання 5: Риси, спільні для української та російської мов (3)

1. Наявність м'яких приголосних [dʲ], [tʲ]
укр. діти, тісто, білорус. дзеці, цеста [e], рос. дети, тесто
2. Наявність твердої та м'якої фонем [r], [rʲ]
укр. раба, ряба, білорус. раб, раб, рос. рад, ряд
3. Збереження звуку [j] у флексії називного відмінка повних прикметників
укр. новий, синій, білорус. новы, сіні, рос. нѳвѳый, синѳий

Питання 6: Характерні ознаки української мови (10)

1. *у, *і > [y] Специфічна фонема „и” [y] (značí se jako upsilon s tečkou nad), переднього ряду, високо-середнього підняття, на місці етимологічних *у, *і
укр. син, синій, білорус. сын, сіні, рос. сын, синѳий
2. *ě > [i] Поява [i] на місці етимологічного ятя *ĥ [ě]
укр. ліс, білорус. лес [e], рос. лес
3. *о, *е > [i] Перехід етимологічних голосних [o], [e] в [i] в нових закритих складах, внаслідок падіння редукованих
укр. ніс, осінь, білорус. нос, восінь, рос. нос, осінь
4. Збереження твердості приголосних перед [e], [y]
укр. небо, ходили, білорус. небо, ходзілі, рос. небо, ходили
5. Збереження м'якості ц'
укр. вулиця, білорус. вуліса, рос. улица
6. Збереження флексій –ою, –єю в орудному відмінку однини іменниках жіночого роду *ā-основ (ā-kmeny)
укр. рікою, білорус. рэкой, рос. рекой
7. Флексія –ові/-еві в давальному відмінку чоловічого роду у всіх відмінах
укр. другу/другові, білорус. другу, рос. другу
8. Утворення стяглих форм (контракція) прикметників жіночого та середнього родів у називному й знахідному відмінках однини та множини
укр. чорна – чорне – чорну, біл. чорная – чорное – чорную, рос. чёрная – чёрное – чёрную
9. Флексія –мо в дієсловах 1-ї ос. мн. теперішнього часу наказового способу
укр. ідімо, пишімо, ходімо – біл. ідзем, пішем – рос. идём, пишём, пойдём

Питання 7: Праслов'янські процеси. Найдавніші українські зміни

Середні та пізні періоди існування спільнослов'янської мови (5-6. ст.) позначені глибокими перетвореннями, пов'язаними з виникненням та дією законів відкритого складу та склад сингармонізму. Якщо система голосних фонем унаслідок цих перетворень поступово зменшувала кількість кореляцій та компонентів, асимілятивні й палаталізаційні процеси навпаки збільшували систему приголосних звуків і фонем.

Ряд приголосних звуків, що витворилися внаслідок дії закону складового сингармонізму, були реалізаціями цілком нових, невідомих праіндоєвропейським говорам фонем, зокрема, шиплячих і свистячих.

1. Задньоязикові у сполученні з йотом /j/ пересували свою артикуляцію вперед, внаслідок чого поступово палаталізувалися та потім перетворилися у м'які шиплячі. Потім відбувалася прогресивна асиміляція йота та витворення подовжених м'яких шиплячих. Потім вони поступово втрачали свою довготу й перетворилися на звуки з однофонемним значенням, наприклад:
*[g] > g'j > ž'j > ž':] *storgj > сторожъ
*[k] > k'j > č'j > č':] *plakjā > плачу
*[x] > x'j > š'j > š':] *tixja > тиша
2. Подібним чином відбулися зміни у сполученнях йота з попередніми зубними. Вони палаталізувалися та їх артикуляція просунулася назад у сферу творення м'яких шиплячих. Потім вони пізніше втрачали довготу.
*[z] > z'j > ž': > ž'] *mazj > мажу
*[s] > s'j > š': > š'] *nosj > ношу
3. Сонорні */p, л, н/ з йотом палаталізувалися а процес асимільованого ними звука /j/ зумовила виникнення подовжених м'яких. Втрата подовження на їх артикуляцію не вилинула.
*[r] > r'j > r': > r'] *govorj > говорю
*[l] > l'j > l': > l'] *kolj > колю
*[n] > n'j > n': n'] *konj > конь (староукр.)
4. Сполучення йота з /d,t/. Звук /j/ асимілюючи попередні передньоязикові закономірно викликав їх пом'якшення, та м'які внаслідок подальшої асиміляції /n, m, j/ подовжились. Втрачаючи довготу, вони виділяли фрикативний компонент, різний у різних діалектах української мови.
*[d] > d'j > d': > d^z' > d^ž'] *sidj > сиджу
*[t] > t'j > t': t^s' > t^š'] *letj > лечу
Це одна з перших змін, що сформувала особливий український рефлекс [dž] у дієслівних формах. Він становить норму української літературної мови. Російська мова знає лише рефлекс [ž], наприклад, хожу, вожу. У білоруській мові поширені обидва: ваджу, хаджу, дождж, мяжа, сажа. У первинному вигляді рефлекс зберігається в лемківських і бойківських говорах: ходжу, пряджа, меджа.
Далі на схід цей рефлекс зберігається тільки в дієсловах (Одеська область). У південносхідних говірках цей рефлекс перекритий рефлексом [d']: ходю, летю, просю, носю (за аналогією до форми інфінітива).
Процеси пристосування орфографії до передачі ілюструються даними пам'яток (dj – ž (писали); а з середини 16-17 ст. – dž).
5. Сполучення кількох приголосних з йотом:
*[zg] > z'g'j > ž':] *vizgj > віжжу
*[zd] > z'd'j > ž'dž'] *jezdj > їжджу
Внаслідок асиміляційного впливу йота приголосні палаталізувалися. А далі перед ними палаталізувалися й попередні звуки, що закономірно розвивалися в м'які шиплячі.
6. Сполічення губних з йотом.
Губні неагували специфічно: З огляду на схильність до непалатальної артикуляції разом із втратою йота після них з'являвся епентетичний /л/.
*[bj > b'j > bl'] *bjudo > блюдо

*[vj > v'j > v'l'] *lovja > ловлŮ ' (староукр.)

*[mj > m'j > ml'] *lomja > ломлŮ ' ' "

Зміна зокрема проявляється в назвах міст, мотивованих іменем особи, наприклад, Богуславль, Ярославль.

Питання 8: Зауваження до появи протетичних приголосних

Початком дії закону відкритого складу стали можливі збіги у кінці попереднього та початком наступного складу слова = **hiatus (=зіяння)**. Щоб уникнути цього, виникли протетичні приголосні. У такій функції стали виникати такі приголосні: *[w] *[j].

1. Послідовно перед *[Y], *[ъ, který se vyvinul z (ū, ů)] розвивався *ц (нескладовий), який давав *[w], наприклад, *wydra.
У сучасних слов'янських мовах дотримується послідовність у вживанні протези. Нема жодного слова, щоб починалося з *[Y] (яке в українській мові позначається на письмі „и”).
2. Послідовно перед *[ъ], *[i], *[ei] > розвивалася приголосна *[j], напр., *jma > им ' , *jda > ид ' .
3. Перед початковим *[a], *[e] розвивалася теж приголосна *[j], де збереглася в усіх сучасних слов'янських мовах, крім болгарської, напр., яблуко, ягня. Тому в українській мові всі слова, які починаються з /a/, /e/, крім сполучників, часток, вигуків, належать до пізніших запозичень, напр., абзац, енергія тощо.
4. Для східнослов'янського ареалу занепад протетичного *[j] перед *[u] став загальною закономірністю, що відображено давньоукраїнськими пам'ятками, напр., qíú, qíú#. Ті ж лексеми, що закріпилися з протетичним йотом вважаються старослов'янізмами, напр., юний, юнак.
5. Протетичний фарингальний фрикативний /h/ чи задньоязиковий фрикативний [ɣ] літературною нормою незакріплений, за винятком, гармата, гарба (žebřínák), гарбуз (tykev), Ганна, гайда (hajdu), гострий, горіх... Однак у діалектах, особливо південному та північно-західньому, їх набагато більше, напр., госінь, гозеро, горати,...
Проте, фіксуються писемно: протетичне /в/ (лише з 13-ого століття), напр., вовця, Вольтарь, вученикомъ, вонъ (=він).
З праслов'янського періоду українська мова успадкувала кілька особливостей, спільних з білоруською мовою. Поява протетичних приголосних /в/, /г/, рефлекс дж у дієсловах, напр., ходжу, прояви другої палаталізації, напр., дорога – дорозі.

Питання 9: Система праслов'янських голосних і їх подальший розвиток у протоукраїнських діалектах

Характеристика фонетичної системи протоукраїнських діалектів 6-7 ст.

Українська мова дістала у спадщину таку систему фонем:

Підняття	Сфера творення			
	передня		непередня	
високе	і		у	и
високо-середнє	ě	ь	ь	
середнє	е	е̣	о	а [o ⁿ]
низьке			а	

У протоукраїнських діалектах голосний ять ѣ *[ě] висловлювався по-різному. Існують різні теорії. Як закритий вузький [ê], наближений до [i], або дифтонг [ie] ([iê]).

Зникнуть носові голосні, змінивши таким чином систему середнього підняття, що в результаті дасть витворення української довгої [ÿ]. Довга *[ě], опинившись ізольовано за ознакою часкількості, пересуватиметься в напрям до високого підняття, де витворилася [i]. Втрачатимуться зредуковані, що стане причиною багатьох змін.

Про артикуляційні особливості окремих приголосних

Теориторія східних слов'ян у дописемний період змінилася на дві зони: **південно-західну територію** (територія поширення сучасних української та білоруської мов), у якій зберігався праслов'янський білабіальний [w], та **північно-східну територію** – це територія сучасної російської мови, у якій розвинувся новий лабіодентальний звук [v].

Протоукраїнські діалекти зберегли білабіальний [w], доказом чого є його сьгоднішня особливість – він переходить у нескладотворне [ɥ] перед іншим приголосним та на кінці слова, наприклад, вчора [ɥʂoga], мовляв [moɥ'aɥ]. Це доводять і давньоруські пам'ятки, у яких часто замість /в/ зустрічається /у/, наприклад, Пауль (*Збірник 1073 р.*), Аугуста тощо. Другим доказом є функціонування приголосного [w] як протетичного, приміром, воко, Вольга, вовцах.

Мабуть, уже в 6 столітті протоукраїнські діалекти знали в системі задньоязикових приголосних [g, k, x] фрикативний звук, [ɣ], що згодом змінився майже на всій території України на фарингальний фрикативний [h].

Система приголосних виявилася несиметрично з погляду протиставлення фонем (більшість приголосних були палаталізованими). Під кінець першого тисячоліття нашої ери почала тенденція до ствердіння приголосних, що сприяла перебудові їх системі та утворювала сучасну кореляцію за ознакою твердості-м'якості. Зокрема, з'являються тверді шиплячі (ж, ш, ч, щ) та свистячі (сукавку, ц), м'який д' і т'.

Питання 10а: Зміни, що завершилися в дописемний період та переважно є спільними для східнослов'янських мов (*je>o; o>a; носові>[u], 'а; повноголосся; докази фрикативної вимови).

Зміни, що завершилися в дописемний період та, переважно, є спільними для східнослов'янських мов

1. Зміна початкового *je > o. Перед складом із голосним переднього ряду, крім м'якого ера (ь). Ця зміна належить до найдавніших східнослов'янських особливостей. Рефлекси цього процесу проявляються в невеликій кількості, напр., пор.: західнослов'янські, чes. jeden, jeseň, jelen, jezero – східнослов'янські, укр. один, осінь, олень, озеро.
2. Засвоєння іншомовних слів, зокрема із грецької, з початковим „o” замість „a”, переважно власних імен, що засвоювалися в киеворуський період з грецької мови або через нею. Коротке „a” послідовно сприймалося як „o”, напр., Олександр, Овідій.
3. Зміни носових голосних *ę [eⁿ], *ą [oⁿ]: Ізольованість праслов'янських *ę [eⁿ], *ą [oⁿ], які за ознакою назальності протиславлялися дев'яти іншим, чистим голосним стала причиною їх втрати. При цьому в східнослов'янських мовах *ą [oⁿ] > у [u] (*raка > рука, *zvąкъ > звук, *gaсъ > гуска) та *ę [eⁿ] > 'а (найпродуктивніше), 'я або е (*męta > м'ята, *kolęda > коляда). З огляду на те, що пам'ятки не дають етимологічно правильного вживання юсів, очевидно, втрата носових відбулася ще в дописемний період.
Наслідки втрати носових голосних для фонологічної системи:

i. Зникла одна диференційна ознака голосних – назальність, що спричинило до втрати протиславлення носових – неносових.

ii. Винакли нові чергування: а//н//ин (почати – почнути – починати), у//м//ум (дути – дму – надимати).

4. Розвиток повноголосся: Сьогодні повноголоссям називаються словосполучення оро, оло, ере, еле між приголосними, що походять із праслов'янських словосполучень *tort, *tolt, *tert, *telt. Внаслідок дії закону відкритого складу всі сполучення перебудувалися таким шляхом: *gordъ > городъ, *golsъ > голось, *dervōs > дерево. У західнослов'янських мовах відбулася метатеза (řřesmyk) ліквід, напр., hrad, hlas, dřevo. Уже перші писемні пам'ятки фіксують повноголосні форми, напр., âřřïðèðï řř#, qřřđâðè.
5. Перебудова початкових сполучень *ort-, *olt- на ра-, ла-, ро-, ло-, напр., рало, рабъ. Найпослідовніше зберегла „o” в цих звукосполученнях українська мова, напр., робота, розум, розгадати.
6. Українська мова не зберегла праслов'янську проривну (závěrová, plosiva, okluziva, exploziva) */g/. Замість неї в українській мові виступає, так само, як і в чеській, фрикативний глотковий /h/. У східнослов'янському ареалі /h/ виникла десь у 9-10 столітті. Доказом фрикативною вимови вважають:

i. писання ch замість h;

ii. пропуск на початку слова в пізніших староукраїнських текстах літери, що означала б початкове /h/, напр., осподарь (*Грамота 14-ого століття*);

iii. пропуск на письмі літери, що позначала б [ɣ] > [h] у написі *Анна Реїна*.

З ХІУ століття для передачі фрикативного звука [h] остаточно закріпилася літера г. Звук [g] передавався літерами кг, напр., кгрунтъ. З ХУІІ ст. звук [g] почав передаватися як літера г, напр., гонта.

Питання 10б: Фонетичні ознаки української мови, що почали формуватися в пописемний період (перехід /e/ в /o/ жона; витворення /y/ (на письмі u) з *i та *y, перехід ятя в /i/, ствердіння р')

Зміни у системі голосних

1. Позиційний перегід e > o після споконвічно м'яких, перед твердими приголосними (жона, пшоно, чотири, шостий, його). Це явище виникло спочатку в південно-західних протодіалектах у 9-10 ст. (після відтворення повноголосся) та завершилося після занепаду зредукованих (до кінця 12 ст.). Перед пом'якшеними приголосними цей процес не відбувався (женити, пшениця, вечеряти, четвертий, шести).
2. Витворення /y/ (на письмі u) з праслов'янського *i та *y: У протоукраїнських говорах стала виявлятися тенденція до ствердіння приголосних перед голосними переднього ряду, що сприяло пониженню артикуляції етимологічно м'якого „i” та пересуванню його до „и”. У свою чергу „и” набував більш передньої підвищеної артикуляції. Унаслідок зіткнення цих двох процесів виник голосний високо-середнього підняття, середнього ряду, відмінний від більш заднього [y], так і переднього [i]. Згодом цей новий звук /y/ став характерною особливістю української мови, на відміну від білоруської та російської, де етимологічні голосні збережені.

Наслідки процесу злиття:

i. зовсім втрачається фонема /y/;

ii. виникає нова фонема /y/ високо-середнього підняття, переднього ряду, сильно відсунута до середнього;

iii. відбуваються значні зміни у сполучованості фонем;

iv. з артикуляційного погляду новий /y/ дуже подібний до етимологічного /e/, особливо в ненаголошеній позиції, тому ці звуки майже збігаються у вимові ([eⁿ], [i^e]);

Питання 12: Пам'ятки української мови

див. реферати та література

Питання 13: Найважливіші давньоруські писемні пам'ятки

див. реферати та література

Залік:

1. розшифрувати скорочення;
2. розрізнити давньоруські та старослов'янські форми
3. числівники 11-19
4. 5-7 пам'яток давньоруських та українських